

Ugyanakkor az esszé mégiscsak szolgálja azt az értéktudatot, amelyet kisebbségi helyzetben, főleg a diktatúra körülményei között morális feladat (volt) ébren tartani. Amikor Szilágyi Júlia magatartásformáról beszél, nemcsak a szerző és mű szét nem választását jelzi (számára a szerző nem halott, a szöveget pedig nem a „senki” írta), hanem közvetett módon valami-féle morális pozíció meglétére is céloz. Szilágyi Júlia mércéje – ahogy Bretter Györgyöt vagy Székely Jánost Montaigne-nyel, Prousttal, Thomas Mann-nal vagy Gabriel Liiceanuval méri együtt – ennek az értéktudatnak és szabadságnak a tündöklő példája. Hiszen számára az esszé – egész életpályája ezt példázza – a másik szabadság: az ideológiamentes, normatív gondolkodástól idegen párbeszédforma, egy személyes és demokratikus beszédmód, amelyben a mű és bírálata egyenlő, illetve két alkotó megengedő és kritikai dialógust hoz létre.

Tompa Andrea

„ELNÉZŐ OLVASÓKNAK ÍRTAM VOLNA MEG...”

Kornfeld Móric: Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok Közreadja Széchenyi Ágnes Corvina, 2006. 472 oldal, 3500 Ft

„Elszörva a könyvek között, keletkezésük időpontja szerint beosztva voltak János művei kéziratban, valamint jegyzetei és gondolatai, melyek lazán ugyan, de akkori felfogását híven tükrözik. Néhány cikket kívül nem maradt utána nyomtatásban semmi. Bár mennyire biztattam őt az évtizedek folyamán, hogy kész munkáit adja ki, és feljegyzett gondolatait formálja művekké, nem tudtam rávenni. »Nincs befejezett művem – mondotta –, hogy is lehetne, mikor magam sem vagyok befejezett. A mai már a tegnapi szemlélet«” – írja Kornfeld Móric az alteregójaként Hékuti János néven megalkotott képzeletbeli figura egyes szám harmadik személyben elbeszélte életrajzában. Az emlegetett cikkekből, kéziratok munkákból, olykor tanulmánnyal is felérő levelekből és önéletrajzi töredékekből utóbb mégiscsak könyv lett. A Széchenyi Ág-

nes válogatásában közreadott kötet – egy nagypolgár vallomásai – újabb fontos hozzászólás a polgárság történeti szerepéről és a polgári hagyomány újraélesztésének lehetőségeiről az utóbbi másfél-két évtizedben kibontakozott polémiához. Ennek a polémiának vissza-visszatérő motívuma a napjaink közgondolkodását eluraló értékválság, amelynek egyik legfontosabb okát és forrását történészek, politológusok, szociológusok jobbra a tradíciókhoz való tisztázatlan viszonyban és a nemzeti identitás ezzel összefüggő zavaraiiban azonosítják. A történeti kapaszkodók és csatlakozási pontok után kutató vitafolyamban különösen erős zavardottság övezi a nagypolgárság, közelebről a nagypolgári pozíciókhoz kötődő hagyományok kérdését. Hiszen az előképek a két világháború közötti világban keresendők, egy olyan világban, amelynek a korabeli nagypolgárság által bejárt útjai vagy a haláltáborokba vagy utóbb vállalhatatlan politikai szerepekhez vagy külföldre vezettek, ami pedig morálisan és politikailag vállalhatóan itthon maradt, annak írmagját is kiirtotta a sztálinista diktatúra – e hagyomány a maga közvetlen folytathatóságában tehát gyakorlatilag elenyészett az utókor számára. De persze nem veszett el a fogalom légiésebb, ám lehetséges hatásában nem kevésbé fontos értelmezése szempontjából: szellemiségében és értékvilágában. A nagypolgári tradíció ugyanis egyszerre jelentett pozíciót és ethoszt: a tőke befektetésén, forgatásán és hatékony gyarapításán túl azonosulást azzal az elitszereppel, amelynek legátfogóbb tartalma a „közösség dolgai iránti felelősség”, s amely így a gazdasági funkciókon túl politikai, kulturális tartalmakat is magában foglalt. Fontos kérdés, hogy ebben a légiesített értelemben ma van-e hová visszanyúlnunk, s a körülmények, viszonyok, szükségletek és igények minden jelentős változása ellenére találhatunk-e fogódzókat, énazonosságunkat segítő gyökereket és adaptációra érdemes előzményeket a magyar nagypolgárságnak a XX. század közepén kényszerűen lezárult társadalomtörténetében.

A téma érzékelhetően a „levegőben van”. Az utóbbi években a magyar kapitalizmus történetéről és reprezentatív figuráiról megjelent fontos munkák sora segít(het) bennünket, hogy egyrészt pontosabban megismerjük a tradíciót, amelyhez viszonyulni kívánunk, másrészt fokozatosan rekonstruáljuk azt a fejlődéstörténeti ívet, amely mentén e tradíció – ha föld alá

szorítva és jelentősen transzformálódva is, de – életben maradt, s értelmezzük azt is, ami belőle mára már egyértelműen az élettelen múlté. A Kornfeld Móricot bemutató kötet ebbe a közös nagy szellemi vállalkozásba illeszkedik.

A könyv főhősének nyolcvanöt évet átívelő élettörténete a XX. századi magyar társadalomfejlődés ígéretes nekilendüléseinek és mély változásainak a személyes sorsban összegződő súrítménye. Kornfeld Móric 1882-ben látja meg a napvilágot Kornfeld Zsigmond bankár, utóbb a Budapesti Áru- és Értéktőzsde elnöke, bárói rangot szerzett főrendházi tag gyermekeként. Hároméves, amikor a család életében viharos sebességgel zajló asszimilációs folyamat eredményeként az addig otthon kizárólag németül beszélő szülők magyarul kezdenek tanulni, s ő maga már egyértelműen a magyart tekinti anyanyelvének. Budapesten és Lipcsében folytatott tanulmányai végeztével jog- és államtudományi doktorátust szerez, majd a Ganz-gyár igazgatója lesz. Házasságkötések révén az ő generációjában alakul ki a Chorin–Weiss–Kornfeld cégek feletti perszonálunió, a három család kezében összpontosul az első világháború utáni pénzügyi és ipari tőke meghatározóan jelentős hányada. Menedzseri szerepét Kornfeld Móric mindvégig megtartja, sőt a Ganz-gyáron kívül számos további vállalatban és a Magyar Nemzeti Bankban is igazgatótanácsi pozíciót vállal. Mégis, gazdasági tevékenysége súlypontjának az Iregen vásárolt hatalmas birtokán berendezett mintagazdaságot tekinti, önmagát pedig „földbirtokosként” határozza meg. A gazdálkodás mellett aktívan politizál: tagja a bethleni felsőháznak, és nagy befolyással részt vesz az érdekeltségébe tartozó lapok – köztük mindenekelőtt az általa finanszírozott *Magyar Szemle* – szellemi arculatának formálásában. Negyvenhárom éves korában feleségével együtt áttér a katolikus hitre, s ettől fogva immár belülről gyakorolja élete talán legfontosabbnak tekintett misszióját, hogy hidat teremtsen a „nemzet felemelkedésén való munkálkodást” alapfeladatának tekintő világi erők és az egyház haladó gondolkodású vezetői között. A Kornfeld ház által rendezett estélyeket, az iregi birtokon szervezett kulturális eseményeket nem kis részben annak szenteli, hogy a társas együttlét laza formái között előmozdítsa a felvilágosult katolikus és protestáns egyházi vezetők, a konzervatív politikusok, magas rangú államhivatalnokok és a liberális-konzer-

vatív értelmiség kapcsolatainak bensőségecsébé válását. Mindeközben sokat ír, főként társadalompolitikai ihletésű tanulmányokat. Baráti körének összetétele és írásainak hangvétele ugyanazt sugallja: Kornfeld Móric személyében a Morvaországból indult német zsidó Kornfeld család mintegy másfél generáció alatt teljesen integrálódott kora magyar társadalmának felső osztályába, amelyben önmagát az arisztokráciával egyenrangú és egyenjogú nemzetformáló tényezőnek tekinti, és sokáig így tekint rá a befogadó közeg is. E nagy integrációs teljesítményt a második világháború érvényteleníti. 1944 tavaszán Kornfeld Móricot elhurcolják, majd Mauthausenba deportálják, ahonnan sógorának, Chorin Ferencnek a németekkel való megállapodása után, a családháló teljes vagyonát hátrahagyva menekülnek Portugáliába, utóbb pedig az Egyesült Államokba. Itt Kornfeld a magyar emigráció szellemileg befolyásos tagja lesz, aki írásokkal, előadásokkal és kiterjedt levelezés útján igyekszik érvényt szerezni az emigránskörökben szélesen osztott kettős veszéllyel – a harmadik világháborúval, illetve az ország szovjetizálásával – szembeni magyar politikai alternatívának, a Duna menti konföderáció gondolatának és az új alapokra helyezendő magyar demokrácia létrehozatalának.

A könyv szerkezete az életút fő állomásaihoz illeszkedik. Széchenyi Ágnesnek az életrajzot szélesebb korabeli összefüggésekbe ágyazó előszavát a kötet gerincét alkotó tizenhat tanulmány követi, amelyeket nemcsak az idő tagol, hanem a tér is: az első blokkba az 1927 és 1935 között a *Magyar Szemle*ben, illetve azonos szellemi vezetés alatt kiadott francia nyelvű testvér-lapjában, a *Nouvelle Revue de Hongrie*-ban közölt írások tartoznak, a másodikba az 1944–45 és 1959 között Portugáliában, majd az Egyesült Államokban született tanulmányok és cikkek. A könyv harmadik nagy blokkja válogatást ad Kornfeld kiterjedt levelezéséből és számos önéletrajzi töredékéből. Három általa írt fontos levélen túl főként a neki címzettek engednek bepillantást az emigrációs évek hangulatába, kapcsolatrendszerébe és a korabeli emigrációs hazafiság szellemi világába.

Az itthon született tanulmányok gondolatvezetése, szóhasználat és stílusa a háttérben élénk diskurzust sejtet. Ennek a diskurzusnak a fóruma a *Magyar Szemle* volt – nem egyszerűen egyike a korszak számos folyóiratának, ha-

nem a konzervatív-liberális politikai gondolkodás másfél-két évtizeden át talán legfontosabb centruma. Az 1992-ben azonos néven újraindított folyóirat oldalain néhány évvel ezelőtt Saád József idézte fel a lapelőd jelentőségét: „Századunk szellemi életét kisebb-nagyobb hatókörű folyóiratok százai dokumentálják, csak néhány, a nem irodalmi szemlék sorában talán három-négy, tünik hi közüliük. A Magyar Szemle ezek közül a korszakos – s egyben korokon túlsugárzó – jelentőségű folyóiratok közül való: a magyar konzervativizmus (eddig) legnagyobb vonzerejű fóruma, s a két világháború közötti évtizedek társadalompolitikai szemléi sorában a legjelentősebb. Ahogy a század első két évtizedének uralkodó eszméit és mentalitásképző értelmiségi beállítódásait a Huszadik Század, úgy a következő évtizedek szellemiségét, néhány újra aktualizálódó kérdésfelvetését a Magyar Szemle jeleníti meg a legmarkánsabban. Fennállása alatt mindketto – a szó szoros és átvitt értelmében is – szellemi-köz művelődési nagyvállalkozás volt. ... a Magyar Szemle Társaság (MSZT)... volt az egész Szemle-vállalkozás háttérintézménye és mozgatója. Élén a folyóirat alapítói: gróf Bethlen István miniszterelnök és Kornfeld Móric báró, felsőházi tag, a Weiss Manfréd Művek egyik igazgatója álltak. [...] A szerkesztőbizottság és a választmány – mintegy leképezve a Bethlen-korszak politikai és kulturális elitjének súlypontjait s azok finoman kiegyensúlyozott rendszerét – közéleti notabilitásokból s az akadémikus tudományosság, többnyire kormányhivatali posztokat is viselő, képviselőiből tevődött össze: visszavonult (munkapárti és legitimista) politikusokból és aktív államtitkárokból, bankárokból és lobbyszervezőkből, főpapokból és főszerkesztőkből, kultúrpolitikusokból és a szellemi élet napi politikán felül álló tekintélyeiből. Ez az elit hatalmas szellemi és anyagi potenciált képviselt. Identitás- és mentalitásalakító tényező lett a húszas évek végén, s – bethlenista (liberál-konzervatív) jellegét megtartva – az maradt a harmincas-negyvenes évtizedben is. Személyesen vagy kiterjedt kapcsolatai révén benn volt az egyetemi intézetekben, a miniszterelnökség és a minisztériumok szakreferensi köreiben, szakmai egyesületekben, irodalmi, művészeti és tudományos társaságokban, a külföldi magyar intézetekben, napilapok és folyóiratok szerkesztőségeiben, a magyarországi nemzetiségi és a határon túli magyar kisebbségi szervezetekben, a kisebbség- s a közép- és kelet-európai régió kutatás intézményeiben.” (Saád József: A REFORMKONZERVATIVIZMUS LAPJA, Magyar Szemle, 1999.)

Röviden tehát: a Magyar Szemle mércét adott a megszólalásnak. Ezt több minden miatt te-

hette meg. A legfontosabb a folyóirat nyíltan vállalt missziója volt, amit két emblemikus figurája, a Társaság elnöki székében ülő Bethlen István és a lap életének nagyobbik részében a főszerkesztői pozíciót betöltő Szekfű Gyula képviselt: a Trianon utáni Magyarország megalakításának egyik legfontosabb előfeltétele a parlamentáris demokrácia alapértékeiben megegyező szellemi erők integrálása. Az integrációs program nemcsak azt jelentette, hogy a főszerkesztő szélesre tárta a lap kapuit a konzervatív iránytól balra álló falukutatók és népi írók előtt is, hogy szinte ozmózis viszonyt igyekezett kialakítani a Nyugattal, hogy a szerzők ifjabb nemzedékének kiválasztásában bőszéggel épített az egyetemi szemináriumokon feltűnő fiatal tehetségekre, hanem gondosan tervezett és nagy műgonddal kivitelezett társasági formákat is magában foglalt. A Szekfű-tanítványként igen fiatalon a Magyar Szemle körébe került Kosáry Domokostól tudhatjuk: „A szélesebb, a tágabb meghívott kör volt a tea. A fiatal szerzőket először a teára hívták meg. [...] Aki nek a cikkét elfogadták, bekerült a Társaságba, meghívták a teára. Hogyha már elfogadottabb volt az illető személye is, akkor meghívták a vacsorára. [...] Beszélgetés folyt. Úgy, hogy vacsora előtt és után félre lehetett vonulni, beszélgetni. Amikor először teára voltam hivatalos, Szekfű körbevitt, bemutatott a többi vendégnek. A vacsorákon Bethlen ült az asztalfőn, és meg volt szabva a többiek helye is. De a vacsora után félrevonulva, már Bethlennel is lehetett beszélgetni. Első alkalommal bemutatták az illetőt, és legközelebb már oda lehetett menni hozzá. Ez azért volt fontos, mert az európai viselkedésnek, a tárgyalási formáknak azt a szintjét, amit most 1990 utáni nemzedékeknek kell újratanulni, ott egy fiatal ember magától értetődően sajátította el, mint a tánciskolai szabályokat. Számomra ez a tapasztalat nagyon megkönnyítette, hogy később Franciaországban vagy Angliában egy ilyen társaságban hogy kell mozogni, hogy kell az embereket megszólítani.” (Kodolányi Gyula interjúja: A MAGYAR SZEMLE ÉS A FIATAL NEMZEDÉK, Magyar Szemle, 1997.)

A „tánciskolában” nagy mesterek tanítottak. A folyóirat és az azonos nevű Társaság vonzókörébe – a megjelenésen túl az uzsonnák és vacsorák vendégei közé – tartoztak a kor vezető jogtudósai, akik hol párhuzamosan, hol zökkenőmentesen váltásokkal töltötték be államhivatalnoki és akadémiai tisztségeiket, a konzervatív történetírás olyan nagyságai, mint Hóman Bálint vagy Gratz Gusztáv, nagy hatalmú

lapszerkesztők és befolyásos publicisták, a demokratikus pártokban pozíciót vállaló ügyvédek, katolikus egyházi méltóságok, felvilágosult katonatisztek és persze a gazdasági élet nagy hatású szereplői, élükön a „házat” vivő Kornfeld Móric rokonával, a korszak gazdaságpolitikájára nagy hatást gyakorló, egyszerűsmind Horthy Miklóshoz fűződő személyes barátsága révén informális politikai potentátnak számító GYOSZ-elnökkel, Chorin Ferencsel. S a kör tovább szélesedett a Magyar Szemle Társaság kiadói tevékenysége révén. Bár maga a lap nem közölt szépprózát, költészetet és irodalomkritikát, annál inkább vállalkozott erre a Magyar Szemle cégjelzést viselő három könvsorozat, amelynek révén a Társaság beszélgetőkörébe és szellemformáló közegébe kerültek a kor olyan nagyságai, mint Babits Mihály, Horváth János, Szerb Antal vagy Genthon István. Röviden: a *Magyar Szemle* és hátterében a szorosan összeműködő négy meghatározó férfiú – Bethlen István, Kornfeld Móric, Chorin Ferenc és Szekfű Gyula – igyekezett fórumot teremteni a polgári Magyarország egymással szót érteni képes minden politikai és szellemi áramlatának, és küldetésének tekintette, hogy a húszas évektől egyre mélyülő politikai szembenállás és egyre hangosabb szélsőjobboldali radikalizálódás ellenére fenntartsa, ápolja és karbantartsa az ország sorsáért felelős elit higgadt kulturális és politikai befolyását. Ebben a széles kontúrokkal megrajzolt „klubban” mindennek elő kellett kerülnie, ami az ország jelene és jövője szempontjából fontosnak ítéltetett, s a *Magyar Szemle* nagy hatású nyelvet, valamint konszenzuálisnak tekinthető érvrendszert is teremtett a megvitatásukra.¹

Így olvasva, a TRIANONTÓL TRIANONIG első blokkjában közölt tanulmányokat egy folyamatos diskurzus szemelvényeinek is tekinthetjük. Megtudhatjuk belőlük, hogy miként gondolkodhatott e befolyásos kör egyik legfőbb reprezentánsa a korszak legfontosabb kérdéseiről, az ipar és a mezőgazdaság fejlődése közötti lépéskülönbségről, a földosztás nyugvópont-

ra soha nem jutó ügyéről, a munkanélküliség problémájáról és mindenekelőtt: az ország politikai irányultságáról. Ez utóbbi szempontból a kötetben újraközölt írások közül a legfontosabb a *KÉT ÚT* című, amelyben Kornfeld – mintha vacsoravendégeinek összegeznék a hosszú vitákban kiérlelt mértékadó álláspontot – kristálytiszta logikával vázolja fel: az ország rövidesen vagy a németek kénszerőlélésében találja magát, vagy haladéktalanul élére áll a Duna menti népek konföderációját sürgető politikai mozgalomnak. Tertium non datur – sőt a bizonytalankodás, a várakozás is megbocsáthatatlan történelmi véttség. A nagy magabiztossággal és a külpolitikai kérdésekben megkerülhetetlennek tudott politikai befolyás fedezetével megírt esszé mai olvasójának talán az írás néhány axiómatikus tétele a legérdekesebb. Ezek közül az első, hogy a Trianon utáni Magyarország „túl kicsi” történelmi szerepének és nemzeti értékeinek kiteljesítéséhez, s ha másért nem, legalább ezért feltétlen és megkérdőjelezhetetlen jogosultsága van a revíziós törekvéseknek. Ebből adódik a második axióma, amelyet 1933-ban ilyen világosan előre jelezni lényeglátásra vall: Magyarország külpolitikai orientációját az fogja meghatározni, hogy revíziós törekvései kielégítésére hol, mely hatalmakban lát majd nagyobb esélyt. Ha a későbbi szövetségesek – és mindenekelőtt Franciaország – idejében teret engednek a hajdani Monarchia területén immár a kis népek egyenjogúságát és partikuláris nemzeti érdekeit tiszteletben tartó Duna menti konföderáció létrejöttének, akkor ezzel elejét vehetik, hogy az érintett országok a maguk revíziós érdekétől hajtva a németek felé sodródjanak, másrészt a Nyugat számára fontos – területileg, népességnagyságában és értéktörekvéseiben is jelentős – puffert iktathatnak be a fasizálódó Németország és a rettegett bolsevikverselyt megtestesítő Szovjet-Oroszország közé. Persze e kívánatos alternatívának nemcsak kül-, hanem fajsúlyos belpolitikai előfeltételei is vannak. Szakértelméhez híven, ezek közül a szerző mindenekelőtt a gazdaságiakkal foglalkozik. Konzervatív beállítódása szerint óvakodik mindenemű radikális megoldástól – így akár a tőke, akár a nagybirtok érdekeit sértő reformoktól. Ezek helyett olyan politikát ajánl, amely biztonságos kereteket és csalogató feltételeket teremt a befektetéshez: építve a tőkés gazdaságfejlődés első világháború előtti dinamizmusá-

¹ Ez a nyelv nem a debattőr napi publicisztika nyelve volt, hanem inkább a mélyebb politikai analízisé. A közvetlen és gyors reagálás más fórumra várt: a funkcionális megosztások iránt nagy érzékkel viseltető Kornfeld Móric erre a szerepre hívta életre 1938-ban a *Magyar Nemzetet*.

ra és a nagybirtok piaci adaptációjában rejlő, ki nem aknázott lehetőségekre, gondosan tervezett állami piacélnkítő programot javasol és a „*legteljesebb Duna-konföderációt megvalósító Monarchia*” pénzügypolitikájának okos felélesztését szorgalmazza. A felelős elit, mindenképp a törvényalkotás és az azt kellően informálni képes értelmiség dolganak látja, hogy elősegítse a kilábalást a mély válságból. Mert akár a kivándorlás, a munkanélküliség vagy a munkaidő törvényes korlátozását sürgető szakszervezeti követelések ügye, akár az államkassza eladósodása, akár a mezőgazdaságból élők jövedelmének évek óta tartó csökkenése kerül terítékre, az ok-okozati lánc felgöngyölítése szövevényesen egymásba gabalyodott bajok, válságok és megoldásra váró kérdések sorát hozza felszínre. Hogy a Kornfeld szívéhez legközelebb álló mezőgazdaság problémáját tekintjük: „*A földreform gyors megindulása annyival is inkább szükségesebb, mert ennek elmaradása a szélsőséges agitációnak csak újabb istápot ad... De közben az országnak más tekintetben is átalakuláson kell átmennie, nehogy e végleges földosztás nagyobb bajt hozzon, mint amilyen áldást. Meg kellene találni, ha lehetne, az egyke ellenszerét, vagy legalább megkísérelni, hogy a föld elaprózódása ne a magyar faj stagnációjának legyen okozója; meg kellene teremteni a városi életnek ama lehetőségeit, amelyekben foglalkozást találnak a faluról kiszorultak; el kellene érni a kisbirtokosoknak ama termelési tudást, amelyet a nagybirtok képvisel; meg kellene alkotni a szociális gondoskodást, mely ma a falun olyannyira hiányzik és melynek némi pótlója ma még a nagybirtokos, s meg kellene találni a módját annak, hogy a falusi horizont az ország határával essék össze. A földosztáshoz elég egy törvény. De hogy a földosztásból ne kár háramoljék a nemzetre, ahhoz egy nemzedék céltudatos munkája szükséges.*” (A FÖLDBIRTOKPOLITIKA KÖRÜL.)

Mély feltárára, gondos értelmezésre és érdekeny megoldási javaslatok kidolgozására váró kérdéseink ebből a nagy ívű panorámájából egy – mégpedig a korszak társadalmi kérdéseinek legfontosabbika – feltűnően hiányzik: az 1940 előtt született tanulmányokban még érintőlegesen sem esik szó a zsidókérdésről, az antiszemitizmusról, sőt az időközben elfogadott és hatályba lépett két zsidótörvényről sem. A téma annál sokoldalúbban előkerül persze később, az emigrációban született írók lapjain. S átfogó bibliográfia híján – melyet persze az iratanyag jelentős részének 1944-es

megsemmisülése miatt a leggondosabb filológiai munkával is legfeljebb töredékesen rekonstruálhatott volna a kötetet közreadó történész – nem tudhatjuk, hogy e tematikus hiány szerkesztői megfontolásnak vagy annak köszönhető-e, hogy Kornfeld az egyidejű folyamatok közepette egyszerűen nem érzett indítást a zsidókérdés boncolgatására. Ha a pontos választ nem is tudjuk, annyi azért ismeretes, hogy másfajta tevékenységi formákkal élénken reagált: visszahúzódó személyiségétől talán némiképp idegen módon, nyílt lobbizásban, szervezetalapításba és kiterjedt jótékonyági munkába fogott. Mélyen érintett volt: nem egyszerűen, mint zsidó ember, hanem legalább ennyire, mint hívő katolikus. Úgy látta: a zsidótörvények olyan hitbéli kérdésbe avatkoznak, ahol elszámolnivaló dolga csak istennek és embernek van egymással, s ahol a hit valóságos feletti bíraskodás joga egyedül az egyházat illeti meg. Ezért Kornfeldet nem a zsidókérdés mint olyan izgatta, hanem annak egyetlen kitértetett vetülete: a hívő keresztény zsidók ügye. Viszonyulása pedig pontosan megfigyelt a katolikus egyházzal, amelynek befolyásos előjárói az övéhez hasonló érvelési logikával bírálták a zsidótörvényeket, s így Kornfeld joggal remélhetett gyakorlati támogatást is tőlük. Hathatós együttműködést sürgető lobbitevékenységének legfontosabb fóruma a felsőház volt: a második zsidótörvény elfogadása után beadvánnyal fordult a testülethez, hogy annak tekintélyes egyházi, világi nem zsidó és zsidó tagjaiból bizottság jöjjön létre a kikeresztelkedett zsidókkal szembeni törvényes fellépés ellenőrzésére, a lehető kivételek kijárására s általában: a humánus és emberséges bánásmód biztosítására. Hasonló szellemben járt el, amikor életre hívta s 1944-es megszűnéséig bőkezű anyagi támogatásával tartotta munkában a nagy befolyású egyházi férfiak irányítása mellett működő Szent Kereszt Szövetséget – a konvertita zsidók legfőbb érdekvédelmi szervezetét. A közöttük lévő régi munkamegosztást követve, Chorin Ferencre hárult a veszélyeztetett zsidók gazdasági szerepének védelme – e tekintetben Kornfeld főként egyéni támogatással, adományokkal nyújtott segítő kezét.

Tagadhatatlan: sűrű és tevékeny „mozgalmi” évek voltak tehát ezek – jól elgondolható, hogy mindeközben talán idő és energia sem jutott az írásra. De a reflektált szembenézés el-

maradásának minden bizonnyal volt egy további, talán még a vallási érintettségénél is mélyebb oka. Ez pedig az énazonosság kérdése lehetett. Hogy Kornfeld igazán kritikusan átgondolja és összes implikációjával együtt görcső alá vegye mindazt, amit a zsidótörvények a hazához tartozásról üzentek, ahhoz végső soron magát az asszimilációs szerződést kellett volna felmondania, és mind maga, mind a világ előtt csődnek kellett volna nyilvánítania két generáció őszintén patrióta teljesítményét. Erre természetesen nem vállalkozhatott az, aki számára a magyar identitásnak nem volt s később, az emigrációban sem lett alternatívája. Sokadmagával egyetemben Kornfeld számára magyar zsidó mivoltának a zsidó származásra való redukálása az énazonosság tekintetében egyszerűen kiürült kategóriákon nyugodott: a közösség, amelyhez valóságosan odatartozónak tudta magát, akkor is a magyar nemzet volt és maradt, ha annak politikai osztálya e kötődést éppen semmissé kívánta nyilvánítani. Ezen az alapon a nemzettestből való kiátkozás *mások* problémájává fordult át, amelynek személyes következményein egyszerűen nem volt mit újragondolni, s még kevésbé kellett a nemzeti közösséghez való tartozás dolgában bármit is újradefiniálni. De a zsidótörvényeket ugyan megszavazó, ám azokat hitelvi alapon mindvégig vitató, a törvényességi felügyelet dolgában aktívan együttműködő egyházi vezetők barátsága is visszatartó erő lehetett: Kornfeld által többször méltatott kritikus viszonyulásuk, távolságtartó eleganciájuk, személyes lojalitásuk legalábbis erőt és reményt adhatott, hogy a szélsőjobboddallal szembeni küzdelem sikere nyomán helyreállhat a „rend”, s a magyar zsidóság magyar mivoltának megkérdőjelezése rossz emlékü „félreértésként” kerül a történelem sülyesztőjébe.

Mindez persze feltételezés, amelynek megerősítéséhez vagy elvetéséhez a kötet 1944 után született zsidó tárgyú írásai sem igen adnak kulcsot. Az 1944–45 fordulójáról datálódott életrajzi jegyzet – az elhurcolás, a deportálás, majd a megmenekülés tíz hetének története – inkább csak feltűnő visszafogottságával és legfeljebb a németeket érintő indulatszavaival üzen: az összes megrázkódtatás, az elszenvedett megaláztatások és félelmek ellenére, ez az egész egy *epizód* volt, amely még átmenetileg sem kezdheti ki a hazaszeretetet, a hitet, a nem zsidó barátok és küzdőtársak iránti feltétlen

bizalmat – amely tehát az élet lényegének érintetlenül hagyásával esett meg, és sem érzelmi, sem intellektuális értelemben nem okozott tartós törést vagy fordulatot.² A frissen kikeresztelkedett és hitét neofita buzgalommal ápoló zsidó ember³ magánéleti választásai és lélektani folyamatai felől mindez érthető és értelmezhető. A politikai befolyását az utolsó pillanatilag fenntartani kívánó közszereplő oldaláról azonban már kevésbé. Kornfeld választása ugyanis a magyar zsidóság legvédtelenebb rétegeinek – mindenekelőtt az izraelita felekezet kebelében maradt vidéki közösségeknek – a teljes és tudatos cserbenhagyását jelentette. S írásainak tanúsága szerint ezzel a ténnyel a háború után sem kívánt szembenézni. Nincs nyoma annak, hogy felvetődött volna benne a politikai felelősség kérdése, s annak sem, hogy összefüggést keresett volna családjának hathatós egyházi segítséggel – és persze a hatalmas vagyon feláldozásával – véghezvitt kimenekítése és az elhurcolt százezrek haláltáborokban bevégzett sorsa között. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy Kornfeld számára a zsidókérdés a keresztény pluralizmus kérdésévé transzponálódott, s annak a korszak fejleményei által lecsupaszított zsidó esszenciáját mind személyes életében, mind közérdekű fellépésében következetesen hártotta magától.

Az ismeretlen indíttatásra (Széchenyi Ágnes feltevése szerint talán az érdeklődő külföldi újságírók tájékoztatására) íródott *A ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON* című kézirat további támpontokkal szolgál a hazából való kiűzetés és az egyidejű idetartozás-tudat lelki feszültségének sajátos feldolgozásáról – a kérdés intellektuális eltávolításáról. A tanulmány fő állítását mindjárt az első mondat közli: „*A zsidókérdés Magyar-*

² Érdekes megjegyezni, hogy a két ember temperamentumának nyilvánvaló különbségeitől eltekintve, igen hasonló szellemben és hangvételben íródott Chorin Ferencnek a Kornfelddel közös elhurcolásuk, zirci bujkálásuk, fogságuk, majd a németekkel kötött szerződés értelmében lehetővé vált kivándorlásuk történetét a maga látószögéből elbeszélő emlékirata. (Strasserné Chorin Daisy–Bán D. András: *AZ ANDRÁSSY ÚTTÓL A PARK AVENUE-IG.*)

³ A Kornfeld család hitbuzgalma a ház tárgyi környezetén is ott hagyta a maga félreismerhetetlen lenyomatát. Lásd erről Gogolák Lajos *ROMEMLÉKEK* címmel a *Holmi* 2001. március–áprilisi számában közzétett visszaemlékezéseit.

országban középosztály-kérdés.” Tehát történeti és szociális probléma, ami Trianonnal radikálizálódik, a nem zsidó–zsidó verseny éleződik. A fő motívum Kornfeld régi témája, a „túlnépesedés”: a békeszerződés után a kis ország területére betelepült százezreknek hely, pozíció és munka kellett – a numerus clausust, de még az első zsidótörvényt is a „népesedési” kényszerekre adott válaszként, a maga vonatkoztatási keretében ésszerű lépésként kell értelmezni. A radikalizálódás pedig az egymást követő politikusok bűne: *„Jogosult az a kérdés: vajon hol volt az a magyar közvélemény, mely a régi magyar hagyományokat tiszteletben tartja, mely régebben az alkotmányt, az emberi jogokat, az asszimilációt hirdette? Az igazság az, hogy az eruptív, a forradalommal fenyegető helyzetben, melyben a magyarországi forradalmárok a hatalmas szomszédra hivatkoztak, az igazi magyarok úgy érezték, hogy az országot a forradalomtól egyrészt, a megszállástól másrészt, csak úgy menthetik meg, ha a zsidóságot áldozzák fel, azal biztatva és áltatva önmagukat, hogy az általuk vélelmezett német háborúvesztés mindezeket az intézkedéseket amúgy is elsöpri. Nem kell a történelem ítéletére várni annak eldöntésére, céljukat elérték-e, és nem ártottak-e súlyosan az országnak, mikor a megalkuvás politikáját követték az erkölcs és a magyar hagyomány kérdéseiben.”* A gondolatmenet logikusan jut el a végkövetkeztetéshez: a középosztály-probléma radikális megoldása nélkül a háború végeztével sem várható az antiszemitizmus visszaszorulása. Felidézve egy csaknem egykorú írást, Bibó nagy hatású ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON 1944 UTÁN-ját, szembeötlőnek tarthatjuk a történeti vonalvezetés rokonságát – ami a széles merítésű közös diskurzus életteli bizonyítéka –, de egyszersmind sokatmondónak és meggondolkoztatónak is a tényt, hogy a felelősség kérdését a két szerző mennyire másként kezeli. Bibó számára, emlékezhetünk, az elsőrendű követelmény az erkölcsi szembenézés vállalása, s ebben minden szellemi és politikai erőnek szerepet szán, élükön az egyházakkal. Kornfeldnél az erkölcsi értékelés vagy a felelősség kérdésének tisztázása teljesen hiányzik, az egyházakról pedig mindössze egy rövid félmondat esik, amelyben a szerző a harmadik zsidótörvénnyel szemben hangoztatott kritikáikat villantja fel (a végül elfogadott törvény megszavazásában játszott szerepük azonban beszédesen homályban marad). Az antiszemitizmus felszámolását – az el-távolítással való lelki feldolgozás következetes

végigvitelével – tisztán politikai problémának látja, a *jogegyenlőség* visszaállításának kérdéseként fogja fel, s érvei között fontos helyet foglal el azoknak az objektív (gazdasági, demográfiai, migrációs stb.) tényeknek az elősorolása, amelyek miatt, mint írja, a háború után a zsidókérdés feloldódik majd abban a szélesebb merítésű társadalmi problémában, amit az államszerkezet és a gazdasági struktúra el nem napolható átalakítása amúgy is a történelem napirendjére tűz.

Persze ha mégoly visszafogott is a stílus és fegyelmezett is a gondolat, a zsidókérdés ügyében Kornfeld mindezzel nem jut dűlőre. Gondolati küzdelmei közepette mintha itthoni párbeszédteremtő küldetésének keresne folytatást az emigrációban, a külföldön született tanulmányok világosan egy új diskurzus megteremtésére irányulnak, s ennek a középponti problémája a „hogyan is történhetett”. Az IRÁSTUDÓK ÁRULÁSA-nak utolsó passzusa szinte programnyilatkozatként olvasható: *„A külföldön élő magyarságnak nem a szöszátyár kritika, nem a felelőtlen ugratás, nem a bosszúállásra való izgatás a legfontosabb feladata, hanem: ébren tartani a világon, de saját köreiben is a hitet, a tudatot a magyar nemzet sajátos értékeiben, s megvédeni a magyar múltat a rágalmazások ellen, melyekkel ellenségei, fájdalom, nem egyszer magyarok is, elárasztották.”* Ennek a programnak a jegyében áll neki a nagy szellem-, politika- és társadalomtörténeti munkának, amelyből a kötet legkidolgozottabb tanulmánya, a címadó TRIANONTÓL TRIANONIG című írás születik. Korszakhatárai szerint az írás a kiegyezéstől az 1944-es német megszállásig terjedő sűrű történelmi időszakot tárgyalja, középponti problematikája szerint azonban valóban a Trianontól Trianonig megoldatlanul maradt kérdés: a magyar állami függetlenség – vagy ahogy a szerző fogalmaz: *„a magyar nemzeti élet teljességére való törekvés”* – paradoxonait, történetileg kialakult csapdahelyezeteit és a megvalósítás jegyében fogant politikák kudarcait veszi sorra. Bravúros társadalomtörténeti okfejtéssel jut el 1918 és 1919 forradalmaig, s máig párját ritkítóan mély elemzését nyújtja annak, hogy az első világháború utáni rendezés két nemzetközi alapelve – a választójogi demokrácia és a nemzeti örendelkezés doktrínája – hogyan bicsaklott ki a felbomlott Monarchia problémáján, s a forradalmak utáni belpolitikai helyzet miként ágyazott meg a tárgyalásképtelenségnek, majd

a trianoni békeszerződés hideg jogi formuláiban és súlyosan sérelmes határrendezési előírásaiban mélypontjára jutó csődnek. A nagy műgonddal és aprólékos részletességgel felvázolt kor-körkép szervező gondolata a már megismert axióma: Trianont nem lehetett elfogadni, a revíziós törekvés jogosan lett a két háború közötti politizálás legfőbb szervezőelve. Csakhogy revízió össze nem egyeztethető módon különböző értékeket és követeléseket értettek a korszak meghatározó szellemi és politikai áramlatai. Bethlen és köre – s persze a magát e körhöz soroló Kornfeld – számára a „revízió” a hagyományos magyar alkotmányosság és szabadságjogok hazai és nemzetközi újraelméletét jelentette, a „szegedi gondolat” zászlajukra tűző katonatisztek, kispolgári rétegek és az „új középosztály” számára a követelés tartalma államilag vezérelt radikális igazságtevés, antiszemitizmustól és antikapitalizmustól szított „fehér terroron” nyugvó rendcsinálás – s persze erőszakos területi visszafoglalás volt. E közismert tények üdítően új megvilágításba kerülnek a két eszmevilág fő képviselőit bemutató politikusi portrészor révén. A lapokon megjelenedő Horthy sajátos tisztségével párosuló gyengekezűsége, Bethlen gondolkodói nagyvonalúsága és tárgyalói eleganciája, Gömbös elvakult harsánysága, Imrédy ön- és közveszélyes sodródása, Bárdossy cinikus opportünizmus – megannyi figura a maga hozzájárulásával egy drámai végkifejlet felé loholó korszakban, amit az elemző a már látott higgadt távolságtartással idegenít el a saját életétől, amellyel persze mindez egybeforrott. A „zsidókérdés” itt végképp analitikus problémává szublimálódik: a tanulmány vonalvezetése szerint a „szegedi gondolat” e kérdés letéteményese, és az egyre radikalizálódó zsidótörvényekben nem mindenki egyformán vétkez. Leírásában a konzervatív politikai erők – élükön a főpapság befolyásos vezéregyéniségeivel – a végéig küzdenek legalább a folyamat fékezéséért, s részben a „szegedista” alsópapság nyomásának, részben az egyház opportunus megoldásoktól vissza nem riadó politizálási hagyományainak tudható be, hogy végül hadállásaikat lépésről lépésre feladják. Ezzel azonban végképp vesztesre áll minden higgadt erő – a tanulmány felgyorsult tempója szinte reprodukálja a haláltáncot, amelyet az egymást váltó miniszterelnökök Horthy rosszul időzített és még roz-

szabbul megkoreografált kiugrási kísérletéig végigjárnak. A nagy ívű gondolatmenet töredékesen zárul: az utolsó bekezdésben éppen az ország német megszállásánál és Kállay miniszterelnök koncentrációs táborba hurcolásánál tartunk – a folytatásról, a végkifejletről már nem esik szó.⁴

A végig nem mondott történet szálát persze csak átmenetileg ejti el a szerző, annál is inkább, mert a kulcstanulmányban vázolt alapkérdés a számára a második világháború befejeztével is nyitva marad: noha formailag új a nemzetközi konstelláció, ennek keretei között továbbra is veszélyben az ország függetlensége. És nem egyszerűen a szovjet érdekszféra kiépítéséről, még kevésbé pusztán a kommunista diktatúráról van szó. Hanem arról is, hogy a kis közép-európai országok hátában ott a vereségébe beletörődni nem tudó Németország újraerősödésének veszélye s azok a revíziós törekvések, amelyeknek az amerikaiak által szorgalmazott európai egyesülési folyamat éppen a kis népek rovására teremthet terepet. Kornfeld – mint az emigráció oly sok meghatározó gondolkodója – szinte a második világháború befejezésének pillanatától fogva úgy ítélte meg: ez a háború annyi megoldatlan kérdést és begyógyíthatatlan sebet hagyott hátra, hogy aligha lesz elkerülhető a harmadik világégés, amelynek főszereplői lényegében azonosak lesznek a korábbiakkal. E testközelinek érzett veszély előterében lesz számára újbóli érvénye a Duna-konföderáció gondolatának. Az évtizedes Csipkerőzsika-álmából életre keltett elképzelés lényege változatlan, hordozópillérei azonban részben mások. A pánnémet és pánszláv törekvések harapófogójába szorult Ausztria, Magyarország és Csehország lehetnek a leg-

⁴ Nem tudható és a kötetet rendező Széchenyi Ágnes sem ejt szót arról, hogy az 1948-as keltezésű munka miért maradt lezáratlan. De meglehet, Kornfeld Móric éppenséggel lezártnak tekintette a tanulmányt: felfogása szerint a „Trianon-történet” a német megszállásig tartott; ami utána jött, az már csak a végkifejlet – itt már minden játéktér elfogyott. Hogy a szerző maga befejezettnek gondolta az írást, arra a kötetben közölt egyik levélből következtethetünk, amelyben Frey András történészbarátjától kérte kommentárokat, „100 oldalas esszéjére” – nem említve, hogy a munka bármilyen értelemben is befejezetlen volna.

főbb letéteményesei egy olyan szövetség létrehozatalának, amely egyrészt képes hatékony védelmet biztosítani a nagyhatalmi elnyomással és bekebelezéssel szemben, másrészt teret teremt e veszélyeztetett népek nemzeti kibontakozására és demokratikus történeti hagyományaik felvirágoztatására.

A tizedet záró sorok papírra vetésének idején – Sztálin halála után – talán volt is némi elvi eshetőség az efféle történeti-politikai víziókban. Persze mi már tudjuk: nem tört ki a harmadik világháború, helyette viszont évtizedekre jéggégé fagyott frontokon végeláthatatlanul folyt a hidegháború – Kornfeld 1967-ben bekövetkezett halálának idején még teljes intenzitással. A konföderációs gondolat alapjait megvető tárgyalásos megállapodásoknak – főként Amerika és a Szovjetunió közeledésének – semmi esélye sem látszott, s így persze fiókba zárt gondolatkísérlet maradt mindaz, amit – régi dialógusteremtő és integratív képességeit ismét mozgásba hozva s alkalmas módon az új közegre átültetve – Kornfeld az emigrációs politizálás közös alapjainak megteremtése érdekében felvázolt. Hazajöveteléről, itthoni újrakezdésről végképp nem lehetett szó. Ebben a helyzetben életének utolsó évtizede a privát életbe való visszahúzódás időszaka lett: a hajdan kimenekített magánvagyon maradványa elég volt az idősödő házaspár megélhetéséhez, sőt, Kornfeld könyv- és műgyűjtő-ambícióinak újraélesztéséhez is. A gyerekek – ez időre már fiatal kereső mindegyik – beilleszkedtek az új világba, megbecsült értelmiségiek – neves egyetemi intézetek kutatói, orvosai – lettek. Ha akarták volna, 1989 után ők talán kacérkodhattak volna az itthoni újrakezdés gondolatával – de életük másfelé vitte őket. Hazai szempontból véve a családtörténet s a benne foglalt tradíció ezzel lezárattott.

De mondanunk kell-e, hogy egyúttal evaporálódott is? Igen, részben talán ezt kell mondanunk. Ha mérleget vonunk, legkevesbé talán az odaveszett nagypolgári termelési és gazdasági kultúrát emlegetnénk: az újrainduló hazai kapitalizmus elmúlt két évtizedes története azt mutatja, hogy a szocializmus időszakában a totalitárius berendezkedés felszíne alatt a társadalmi túlélés hajszálerein végül is mind-ebből sok minden átszivárgott, s ha álrúhás formában is, de továbbadatott. A Kornfeldek, Chorinok, Goldbergerek távozása után is megőrződtek bizonyos vállalkozási beállítódások,

megőrződtek a piaci szakértelem elemei, megőrződtek munkakultúrák, és – főleg – megőrződött a mai adaptációhoz nélkülözhetetlen nyugatos orientáció. Ami azonban elveszett, az a gazdasággal társuló szellemi befolyás, az a széles értelemben felfogott kulturális teremtőerő, amelyet személyében – rétegének jellegzetes képviselőjeként – Kornfeld akár életének itthoni évtizedeiben, akár később az emigrációban megtestesített. Láttuk: ez a befolyás és teremtőerő a nagypolgári szerepfelfogás szerves részének tekintett közfelelősség átérzéséből és gyakorlati cselekedetekké való átférfalásából táplálkozott. A Kornfeld-életrajz súlypontjai és a nagy invencióval életre hívott intézményi alkotások ismeretében talán túlzás azt mondani, hogy szellemi műhelyek létrehozatalát és életben tartását, iskolák alapítását és felvirágoztatását, a széles értelemben felfogott kultúra ápolását és formálását e réteg számos tagja pontosan annyira vállalkozásnak és kreatív tehetsége kibontakoztatása terepének tekintette, mint szénbányái, gyárai, bankjai működtetését és gyarapítását. Hogy az alkotás fogalmának e kiszélesítését megtegye, ahhoz azonban megkérdőjelezetlen társadalmi beágyazottság és az elitzereppel való azonosulás szükségeltetett – két olyan feltétel, amelyet a második világháború reparálhatatlanul szétzilált. Mert ha a soron következő évtizedek szellemi életében – egy-egy Kosáry Domokos, Szabolcsi Bence vagy Keresztury Dezső habitusában és fellépésében – ott éltek is az egykor érintkezési formákat és nyelvet teremtő Magyar Szemle Társaság szocializációs hagyományai, ha maradtak is néhányan, akik a legvadabb időkben is képesek voltak más világfelfogások értő meghallgatására és a hídteremtő megszólalásra, visszahozhatatlanul eltűnt, amit e széles merítéssel alkotó nagypolgári réteg személyes jelenlétében képviselt. Ez a személyesség ugyanis végső soron csalhatatlan kvalitásérzékkel és biztos tájékozódással meghozott napi döntéseket jelentett, s ilyesmit jelenthetne ma is: annak kifinomult letapogatását, hogy „mi van a levegőben”, mi a fontos, és hol van az ember lendítőerejének a legjobb kamatoztatása. E biztos érzék nélkül nincs mecenatúra, mecenatúra nélkül pedig kicsi az esélye a kulturális integrációnak – ki-ki örülhet, ha a maga fertályán a maga létét biztosítja. Tudjuk, mindez persze pénzkérdés is – és nálunk ma még keveseknek van akkora vagyona, hogy

abból az üzlet hasznán túl nagyvonalú célok nagyvonalú támogatására teljen. De éppen talán a Kornfeld-generációk története bizonyítja, hogy a pénz csak a szükséges előfeltételek egyike, ami a közösségért érzett felelősség tudata és e tudat belső életcélá váló átfordítása nélkül jobbára akkor is parlagon marad, ha nemes célokra egy-egy nagyvállalkozó szán is hébe-korba. Az igazi hiány tehát ma végül is a klasszikus értelemben vett elit összetartó ereje és ethosza iránt mutatkozik – ez az, ami, úgy tűnik, a szocializmus évtizedeiben még a föld alá szorítva sem volt továbbhagyományozható és életben tartható, s amit a tőke új felvirágoztatása szemlátomást mindeddig nem hozott magával. Ma a Kornfeld-féle szerepek nem látszanak újraéleszthetőnek, s persze egyelőre nemigen eldönthető, hogy a bennük testet öltő kulturális formák váltak-e talajtalanná és idejétmülttá, vagy csak arról van szó, hogy a nagypolgári ethosz magára találásához új alapító atyák új fiainak nemzedékeire lesz még szükség.

Szalai Júlia

EGY PAPIRRA PIROS FESTÉK CSÖPPENT

*Orhan Pamuk: A nevem Piros
Fordította Tasnádi Edit
Ulpius-Ház, 2007. 608 oldal, 3999 Ft*

A NEVEM PIROS-nak több tengelye van, és akár egy Rubik-kocka, mindegyik mentén elforgatható.

A különböző tengelyek közös középpontjában a kultúrának, mint a történelem arcának a változása és e változás folyamata áll. Az a pont, ahonnan a jelen már félmúltban látható, és már feltűnik a láthatáron az idegen, az új hódító eljövetele, de az még nem vált valósággá. Pamuk azt a határhelyzetet keresi meg a történelemben, ahol a valóságról alkotott szilárd fogalmak éppen megbillennek. Még nem pusztult el a régi, hiszen a rendje még stabil, a szemlélete is annak látszik, és még nem tört be a helyére az új; de a régi fölötti ítélet már meghozatott. Ennek a lappangó tudata múlt idejű mondatok megfogalmazására készíti a könyv szereplő-

it, akiken már erőt vesz a változás minden mélabúja. Sokan kezdik a jelent a régmúlt nagy, letűnt korszakainak a sorában látni. E dicsőséges korszakokra is mindinkább úgy gondolnak, hogy azok mindegyikének a lerombolása, brutális megsemmisítése éppolyan érzékletesen jelenik meg előttük, mint a virágzásuk és a nagyságuk. Sőt minél részletesebben és áhítatosabban idézik fel a korábbi kultúrák lenyűgöző alkotásait, annál kegyetlenebb szadomazochizmussal beszélnek el az elpusztításuk történetét.

A regény pillanata Kelet és Nyugat összetalálkozása, első, még csak kevesek által és csak titokban érzékelt kulturális összekoccanása a XVI. század végén. Az a momentum, amikor a Kelet mozdíthatatlannak hitt sok száz éves hagyománya összetalálkozik a Kelet felől nézve fejtetőre állított világfelfogással, amelynek nem isten áll a középpontjában, hanem az ember. Az Ottomán Birodalom szabad szemmel még nem látható hanyatlásának a kezdete ez, és a nyugati, majdan a felvilágosodáshoz vezető reneszánsz racionalizmusának az immár Kelet felől is látható jelenléte.

Pamuk 1591-ben játszódó mai regényét ír, Kelet és Nyugat a politikában ellentétnek beállított különbségeit, a régihez való ragaszkodás és az új iránt felébredt izgatottság konfliktusát vizsgálja a miniatúrafestés mikrokosmoszában. Az elutasítást, amellyel a Másik világot megpróbálják az irreális szférájában tartani, és minden erejükkel tagadják, hogy egyáltalán elképzelhető vagy megengedhető volna a létezése, miközben már vágyanak rá. Emiatt is kulcsfontosságú a KORÁN-ból vett, de a magyar kiadásból hiányzó mottó: „Istené a Kelet és a Nyugat” (vagy ahogy egy szereplő Allah szavait felidézi a 336. oldalon: „Kelet is, Nyugat is az enyém”).

A narráció módja merőben szokatlan: nincs narrátor. Sem első, sem harmadik személyű, ami olyan térszerkezetet ad a regénynek, mint a nyugati festésmód. Nem felülről vagy kívülről látjuk az eseményeket, hanem minden egyes regényalak saját szemszögéből. Az egyes szereplők közvetlenül az olvasóhoz szólnak, mint egy bejelentkeznek a történet és a történelem képzeletbeli telefonvonalán („A nevem Eszter”, „Engem Lepkének hívnak”), és fűzik az egymást át- meg átszövő történetek valamelyikét. A szalak az olvasóban futnak össze. A regény univerzumának minden alakja és tárgya az olvasóhoz